

keşfiyle sonuçlanması ise Mısır'ın dış ticaretini bütünüyle çökertmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Makrîzî, *el-Hıfât*, Kahire 1997, I-IV; Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara* (nşr. Halîl el-Mansûr), Beyrut 1997, I, 255-470; II, 212-235; Abdürrezzâk Hamîde, *el-Edebü'l-'Arabî fî Mısr mine'l-fethi'l-İslâmî ile'l-Fâtımiyyîn*, Kahire 1370/1951; Abdülfâtîf Hamza, *el-Hareketü'l-fıkriyye fî Mısr fî 'aşreyi'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî*, Kahire 1968; Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt*, London 1972; Şevki Dayf, *el-Fen ve me-zâhibüh*, Kahire 1976, s. 456-508; Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara 1982; Ni'mât Ahmed Fuâd, "Devrû Mısr fî'l-hâdâretü'l-İslâmiyye", *Dirâsât fî'l-hâdâretü'l-İslâmiyye*, Kahire 1985, II, 419-460; Abdülmün'im Sultân, *el-Mücteme'u'l-Mısrî fî'l-'aşrî'l-Fâtımî*, Kahire 1985; Hasan Ahmed Mahmûd, *el-İslâm ve's-se-kâfetü'l-'Arabîyye fî İfrîkiyâ*, Kahire 1986, s. 81-126; *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (ed. T. Philipp - U. Haarmann), Cambridge 1988; Abdülazîz Süleyman Bevvâr, *Târîhu Mısrî'l-ictimâ'î*, Kahire 1988; Seyyide İsmâil Kâşif, *Mısr fî 'aşrî'l-üülât*, Kahire 1988, s. 181-197; a.mlf. v.dğr., *Târîhu Mısr el-İslâmiyye*, Kahire 1993, s. 95-127, 326-341, 421-449; Abdülâl Sâlim Mekrem, *Celâleddin es-Süyûtî ve eşeruhû fî'd-dirâsâtü'l-lugaviyye*, Beyrut 1989, s. 7-47; Nâsir el-Ensârî, *Târîhu enzimeti's-şur-ğa fî Mısr*, Kahire 1410/1990; Cl. Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, Ankara 1990, s. 211-218; M. Kemâleddin İzzeddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fî Mısr fî devleti'l-Memlûkî'l-Cerâkise*, Beyrut 1410/1990; Y. Lev, *State and Society in Fatimid Egypt*, Leiden 1991; Khalil Athamina, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", *War and Society in the Eastern Mediterranean 7th-15th Centuries* (ed. Y. Lev), Leiden 1997, s. 101 vd.; Y. Lev, "Regime, Army and Society in Medieval Egypt, 9th-12th Centuries", *a.e.*, s. 153-162; *The Cambridge History of Egypt: Islamic Egypt, 640-1517* (ed. C. F. Petry), Cambridge 1998; A. Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt, 1250-1517*, Cambridge 2000; M. Zağlûl Sellâm, *el-Edeb fî'l-'aşrî'l-Fâtımî*, İskenderiye, ts. (Münşeatü'l-maârif); M. Cemâleddin Sürûr, *Târîhu'l-hâdâretü'l-İslâmiyye fî's-Şark*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 222-244; H. I. Bell, "The Administration of Egypt under the Umayyad Khalifs", *BZ*, XXVIII (1928), s. 280-286; M. Hilmi Muhammed Ahmed, "el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Mısr ve's-Şâm (521-648/1127-1250)", *Mecelletü't-Târîhiyyeti'l-Mısrîyye*, VII, Kahire 1958, s. 3-23; Fehmî Abdülcelil Mahmûd, "İntişârü'l-İslâm fî Mısr fî'l-karney-ni'l-evvel ve's-şânî li'l-hicre", *Havliyyâtü Külliyyeti dâri'l-ülûm*, VIII, Kahire 1977-78, s. 115-134; Ahmed Abdülhamîd Hafâcî, "Cevânib mine'l-hayâti'l-ictimâ'îyye fî Mısr fî'l-'aşrî'l-Eyyûbî", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XXIX, İskenderiye 1981-82, s. 197-221; Samira Kortantamer, "Memlûk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış", *TİD*, I (1983), s. 31-35; Mohammed M. Aman, "Egypt, Libraries in", *Encyclopedia of Library and Information Science* (ed. Allenkent - Harold Lancour), New York 1972, s. 574-588.

CENGİZ TÖMAR

Osmanlı Dönemi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a girişinden Mehmed Ali Paşa'nın valiliğine kadarki Mısır tarihi çeşitli sebeplerden dolayı uzun süre ihmal edilmiştir. Özellikle bazı Mısırlı tarihçiler ve şarkiyatçılar tarafından ileri sürülen, Osmanlı hâkimiyetinin Mısır ilim ve kültür hayatını olumsuz yönde etkilediği, hatta çöküşüne sebep olduğu yolundaki iddialar temelsizdir ve ön yargılara dayanmaktadır. Mısır'ın tarihi Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olarak bu devletin tarihi içinde yer almıştır. Yavuz Sultan Selim'in beraberinde İstanbul'a götürdüğü âlimlerden pek çoğu birkaç yıl içerisinde Mısır'a geri dönmüş ve iki ilim merkezi Kahire ve İstanbul arasındaki iletişimde önemli rol üstlenmiştir. Bu bakımdan Osmanlı dönemindeki Mısır düşünce ve kültür hayatı Memlûk devrinin bir devamı niteliğindedir. İbn İyâs'ın ilk Osmanlı kadısı hakkında ortaya koyduğu olumsuz tabloya karşılık (*Bedâ'î'u'z-zühûr*, V, 467) Dumeyrî, Gazî ve Şirbînî eserlerinde Osmanlı kadılarına dair methe varan olumlu ifadeler kullanmış (Baer, s. 22; Behrens - Abouseif, s. 79 vd.) ve bir dizi tarihçi padişahları öven kitaplar kaleme almıştır (Hanna, *The Cambridge History of Egypt*, II, 88). Kahire'ye gönderilen Osmanlı valileri mesleklerine sarayda başlamış eğitilmiş kişiler arasından seçiliyordu. Devrin Mısırlı tarihçileri ve yabancı konsoloslar valilerin çeşitli alanlardaki bilgilerinden hayranlıkla bahsetmektedir. Meselâ Dâvud Paşa'nın büyük bir kütüphane kurduğu, Câfer Paşa'nın da bir tefsir âlimi olduğu anlatılmaktadır (Behrens - Abouseif, s. 53-54). Osmanlı hâkimiyeti altındaki Mısır'ın kültür hayatıyla Memlûk kültür hayatı arasında belirgin bir fark yoktur; diğer yerlerde olduğu gibi burada da halkın kendi kültürü ve yaşam tarzı geliştirilip güçlendirilerek korunmuştur. Mısır halkının yandaşısı hakkındaki ilk elden bilgiler, 976 (1568) ve 1004 (1596) yıllarında burayı ziyaret ederek gördüklerini *Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-âdâtü'z-zâhire* adlı kitabında (bk. bibl.) anlatan Âlî Mustafa Efendi ile 1672-1680 yılları arasında Mısır, Sudan ve Habeşistan'ı gezen Evliya Çelebi tarafından aktarılır (*Seyahatnâme*, X, 94-844). Ayrıca bu dönemde Mısır'da bulunan Batılilar'dan de Maillet, *Description de l'Egypte* (ed. Abbé Le Mascrier, I-II, Paris 1735) ve Volney *Voyage en Egypte et en Syrie* (I-II, Paris 1787) isimli kitaplarında gördüklerini ve yaşadıklarını anlatmışlardır. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgalinden önce bir grup bilim adamına

hazırlattığı *Description de l'Egypte, état moderne par les savants de l'expédition française en Egypte* adlı hacimli eserde (Paris 1809-1828) Osmanlı Mısır hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

Osmanlı devrinde eğitim ve öğretim faaliyetleri daha önce olduğu gibi mektep ve medreselerde devam etmiştir. Bu konuda özellikle Yavuz Sultan Selim'in Kahire'ye girdiğinde namaz kıldığı Ezher'in önemi gittikçe artmıştır (bk. EZHER). Dinî eğitim ayrıca tekke ve zâviyelerde de yürütülüyordu. Abdülvehhâb eş-Şa'rânî ve Evliya Çelebi buralar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Aralarında münecim ve tarihçi İbn Zünbül, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, Şemseddin er-Remî, Sirâceddin İbn Nüceym, Nûreddin el-Üchûrî, fakih ve muhaddis Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî, Ahmed ed-Derdîr, Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, Haraşî ve Bekrî ailesi mensupları gibi ünlülerin bulunduğu bu devrin Mısır ulemâsı din ilimleri yanında tabii bilimler alanında da çok sayıda eser vermiştir.

Corcî Zeydân gibi bazı müelliflerin Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Arap edebiyatının durgunluk dönemine girdiği şeklindeki iddialarının (*Âdâb*, II, 282 vd.) doğru olmadığı son zamanlarda yayımlanan eserlerle ortaya konmuştur. Muhammed Seyyid Kilânî ve Nurettin Ceviz, Osmanlı dönemi Mısır edebiyatı hakkında yaptıkları çalışmalarda (bk. bibl.) bu devirde dil ve edebiyat alanında çeşitli âlimlerin ve divan sahibi şairlerin yetiştiğini göstermişlerdir. Ayrıca Abdurrahman el-Ceberî, *'Acâ'ibü'l-âşâr* isimli Mısır tarihinde çok sayıda âlimin ve edibin adını verir. Şairler arasında Ebû'l-Mekârim el-Bekrî, Abdullah eş-Şebrâvî, Abdullah el-İdkâvî, İbnü's-Salâhî, Kâsım b. Atâullah el-Mısrî, Şemseddin es-Seberbâî, İsmâil b. Halîl ez-Zuhûrî, İsmâil b. Sa'd el-Haşşâb ve Hasan el-Attâr sayılabilir. Bu şairlerin makamat ve resâil tarzında eserleri mevcuttur (M. Seyyid Kilânî, s. 249-265). Arap dili üzerine çalışma yapanlar arasında en başta Şehâbeddin el-Hafâcî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* isimli hacimli eserin sahibi Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Bed'ü'l-inşâ ve'l-mürselât*'ın müellifi Mer'î b. Yûsuf el-Kermî ve Mısır'a yerleşen *Hizânetü'l-edeb* sahibi Abdülkâdir el-Bağdâdî sayılabilir. Bu âlimler aynı zamanda dinî ilimler alanında da önemli eserler vermişlerdir. Hafâcî'nin Kâdî Bey-zâvî hâşiyesiyle (*'İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî*) Zebîdî'nin *İhyâ'ü'ulûmü'd-dîn şerhi İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn* zik-

redilmesi gereken kitaplardır. Tabii ilimler alanında Dâvûd-i Antâkî, Abdülkâdir b. Muhammed el-Feyyûmî, Rıdvân el-Felekî, Şeyh Ramazan el-Hânkî, Cemâleddin el-Kilercî ve Hasan el-Cebertî sayılabilir. Dâvûd-i Antâkî'nin *Tezkiretü üli'l-elbâb* adlı tıp kitabı (I-III, Kahire 1294; Beyrut 1415/1995; Frankfurt 1996) ilmi olduğu kadar dönemin tabii ilim anlayışı konusunda fikir vermesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Dâvûd-i Antâkî Kahire'de bir tıp medresesi açarak çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.

Osmanlı döneminde Mısır'da medreselerdeki kütüphanelerin yanında çok sayıda özel kütüphane vardı. Bunlar halk kütüphanesi işlevi de görüyordu (Hanna, *The Cambridge History of Egypt*, II, 98). Birçok şeyh ve âlimin evinde ilim meclisleriyle edebiyat meclisleri düzenleniyordu. Abdülganî en-Nablusî, misafir kaldığı Şeyh el-Bekrî'nin evindeki meclislerde şiir okunduğunu ve ilmi konuların tartışıldığını, bu meclislere Ezher şeyhleriyle öğrencileri yanında halktan bazı kimselerin de katıldığını söyler (*el-Hakika ve'l-mecâz*, s. 181, 184, 187, 202-205, 209).

Osmanlı devri Mısır'ındaki dinî-folklorik törenlerin en önemlileri her yıl Kahire'de dokunan Kâbe örtüsüyle mahmil ve hac kafilisinin yola çıkarılması, ayrıca Resûl-i Ekrem, Hz. Hüseyin ve büyük tarikat şeyhlerini anmak için mevlid okunması esnasında yapılanlardı. Bu törenler aynı zamanda ticaret hayatını canlandıran önemli etkinliklerdi.

Fransız İşgali Sonrası. 1. Fikrî Akımlar. XIX. yüzyıldan itibaren Mısır'da düşünce büyük ölçüde siyasî ve içtimaiî hadiselerin etkisi altında şekillenmeye başlamış, o güne kadar siyaset, sanat, edebiyat, hukuk gibi birçok alanı kontrolü altında bulunduran ulemâ Batılı fikirlerin yaygın hale gelmesiyle çeşitli sahalardan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı modernleşme faaliyetleri, bürokraside dinî eğitimcilerden ziyade onun açtığı Batı tarzı eğitim kurumlarından mezun olanlara iş imkânı sağlıyordu. Ayrıca iltizam sisteminin lağvedilmesi, dinî kurumları ayakta tutan vakıflara el konulması ve medenî hukuk dışında kalan bütün alanların Batı hukukuna göre düzenlenmesi dinî düşüncenin pratikte etkisini yitirmesine sebep olmuştur. Dinî düşüncenin ve dindarlığın önemli unsurları arasında yer alan sûfi tarikatlar modernleşmenin paralelinde yürütülen merkezileştirmeye bağlı olarak tek elden yönetilmeye çalışılırken Ezher

gibi eğitim kurumlarının genel ihtiyaç doğrultusunda yeniden düzenlenmesine gidilmiştir. Bu şekilde gelişen modern düşünce üzerinde, yerli Kiptîler'le XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'a göç eden çeşitli mezhep mensubu Araplar'dan oluşan hristiyanların da etkisi vardır.

Mısır'daki fikir akımlarının bir kanadını, misyoner okullarında yetişen ve çoğunlukla hristiyan olan Arap aydınlarının işgalci İngilizler tarafından desteklenen laik düşünceleri teşkil eder. Laik düşüncenin hem en büyük muhatabı hem de en büyük muarızı ise geleneksel kurumlarda eğitim ve öğretimi sürdürülen ikinci kanat klasik düşüncedir. Bunların yanında, özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde her ikisiyle de temas halinde olan ve aralarını birleştirmeye çalışan ayrı bir düşünce akımı doğmaya başlamıştır. Laik düşünce kendini daha çok basın ve yayın faaliyeti içinde ortaya koyarken klasik düşünce, başta Ezher olmak üzere geleneksel eğitim kurumlarında ve aynı zamanda bir hayat tarzı şeklinde etkinliğini sürdürmüştür. Islahatçı ve belirli ölçüde modernist denilebilecek üçüncü akım ise her iki yolu da kullanmakla birlikte daha ziyade yönetimle irtibatlı biçimde ve onun ihtiyaçlarını dikkate alarak eğitim kurumlarında yapılacak düzenlemeler üzerinde etkili olmaya çalışmıştır.

Dinî düşüncede ıslah ve yenileme gerekliliği fikri, Cemâleddîn-i Efgânî'nin Mısır'a gelmesiyle birlikte açık bir şekilde dile getirilmeye başlandı. Bu fikrin en önemli temsilcilerinden Muhammed Abduh da büyük ölçüde Batı ilim ve yönetim anlayışıyla irtibatlandırılıp yeniden tanımlanacak aklin önemini vurgulayarak modern bilimlerle İslâm'ın bağdaştırılabileceği fikrini savundu. Batı'nın ilerleme ve gelişme fikirlerinin etkisi altında kalan ıslahatçı düşüncenin diğer bir temsilcisi olan Kâsım Emin'in 1899'da kadının eğitime ve toplumsal hayata katılımı üzerine yazdığı *Tahrîrû'l-mer'e* adlı kitabı bu dönem için ilginç bir örnek teşkil eder. Abduh'un öğrencilerinden M. Reşid Rızâ ve Ali Abdürrâzık onun fikirlerini işlemeyi sürdürdüler.

XX. yüzyılın başlarında siyasî partilerin kurulması ve pek çok aydının bunlar etrafında toplanması Mısır fikir hayatı açısından önemlidir. Mustafa Kâmil Paşa, daha önce ortaya çıkan el-Hizbû'l-vatanî hareketini 1907'de aynı isim altında partileştirdi ve ülkenin İngiliz işgalinden kurtulması için faaliyetlerine devam etti. Gerek Kâmil Paşa gerekse onun 1908'de ve

fatından sonra yerine geçen Muhammed Ferîd Bey ve hareketin yayın organı *el-Li-vâ'*nın editörü Abdülaziz Çâvîş, kaleme aldıkları kitap ve yazılarında ittihad-ı İslâm fikri çerçevesinde kalarak Osmanlılar'a bağlı bir Mısır vatan severliğini savundular. "Üstâdû'l-cil" lakaplı Ahmed Lütfi es-Seyyid liderliğinde kurulan Hizbû'l-ümme ve yayın organı *el-Ceride* etrafında toplanan aydınlar ise Avrupa medeniyetine ve bunun değerlerine, özellikle de hümanizme vurgu yapmaktaydılar. Bu dönemde ortaya çıkan siyasî görüşlerin ortak noktası, İngilizler'in Mısır'ı terketmesi ve Osmanlı hilâfetine müslümanların birliğini sağlamakta önemli bir kurum olduğu hususudur. Mısır'daki Osmanlılık vurgusu, bilhassa İtalyanlar'ın 1911'de Trablus'a çıkmaları ve Balkan savaşları sırasında had safhaya ulaşmıştır. 1920'li yıllarda *el-Ceride* grubundan Muhammed Hüseyin Heykel ve Tâhâ Hüseyin gibi aydınlar firavunlar dönemi kültürünü vurgulayan çalışmalar içerisine girdiler. Öte yandan yine Batılı fikirlerin etkisiyle Marksist-sosyalist düşünce ortaya çıktı ve daha sonra Arapçılığı da içinde barındıran bir sosyalizm anlayışına dönüştü. Kiptî yazarlardan Selâme Mûsâ gibi bazı sosyalist aydınlar ise toplumun laikleşerek Batılaşması ve Avrupa-Akdeniz kültür dairesi içine girmesi gerektiğini savunuyorlardı.

1920'li yılların ortalarında Türkiye'den giderek Mısır'a yerleşen bazı âlimler özellikle dinî ilimler alanında etkili oldu. Bunlar arasında son Osmanlı şeyhülislâmı Mustafa Sabri Efendi, Mehmed Âkif Ersoy, M. Zâhid Kevserî ve Mehmed İhsan Efendi gibi şahsiyetler yer almaktadır. Mustafa Sabri Efendi, kelâm konularında ıslahatçı-modernist yönelişleri ciddi bir tenkide tâbi tutarken Zâhid Kevserî fıkıh ve hadis öğretiminin yanında önemli neşir faaliyetlerinde bulunmuştur. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda gelişen hadiselere de bağlı olarak liberal laik aydınlardan bazılarının İslâm'a ilgilerinin arttığı görülür. Bu aydınlar, hayranlık besledikleri Batı'daki sistemlerin içine düştüğü krizler neticesinde kendi kültürlerine farklı bir açıdan bakma ihtiyacı duymuşlardır. Bunlardan Tâhâ Hüseyin, 1933'te Hz. Peygamber'in hayatından bölümler anlattığı *'Alâ hâmişi's-sire* adlı kitabının I. cildini, M. Hüseyin Heykel 1935'te *Hayâtü Muhammed*, Tefvik el-Hakîm 1936'da *Muhammed*, Abbas Mahmûd el-Akkâd 1942'te *'Abkariyyetü Muhammed* ve daha sonra Abdurrahman eş-Şerkâvî Mu-

hammed: Resûlü'l-hürriyye (1962) adlı eserlerini yayımladılar. Batılılaşma'yı savunan siyasî partiler aynı dönemde kriz içerisine girerken 1928'de Hasan el-Bennâ'nın kurduğu İhân-ı Müslimîn büyük bir taraftar kitlesi kazandı. Teşkilâtın fikrî yapısı önceleri ahlâkî, ardından dinî bir yenilik hareketi olarak Selefî görüşlerin etkisi altında şekillenirken siyasî açıdan da sömürge sistemi şiddetle eleştirildi.

1952'de Hür Subaylar (ed-Dubbâtü'l-ah-râr) tarafından gerçekleştirilen devrim Mısır'daki fikrî hayatı çeşitli yönlerden etkiledi. Cemal Abdünnâsır yönetimindeki askerî rejim, bir yandan Batı sömürgeciliğine karşı çıkarken bir yandan da modernleşmeyi yine Batılılaşma ve laikleşme şeklinde anlayarak dinî kurumların ve örgütlerin faaliyet alanlarını daha da sınırlama yoluna gitti. Diğer partilerle birlikte İhân-ı Müslimîn de yasaklandı (1954); yöneticileri hapse atıldı ve Seyyid Kutub gibi bazı teorisyenleri idam edildi. 1956'da şeriat mahkemeleri lağvedilirken 1957'de vakıflar devletleştirildi. 1961'de Ezher'in yarı özerkliği kaldırıldı ve müessesesi dinî eğitimin yanında tıp, eczacılık, mühendislik, ziraat gibi dallarda da eğitim veren bir devlet üniversitesi haline getirildi. Ancak Nâsır rejiminin, Arap milliyetçiliği politikaları çerçevesinde millî kültür ve millî tarih oluşturma çabalarına destek verdiği görülür. 1957'de Kültür ve Millî İrşad Bakanlığı kuruldu. Basın ve yayın organlarının büyük bir kısmının 1960'ta devletleştirilmesi ve geri kalanlar üzerinde sıkı bir denetim uygulanması, kültürel faaliyetlerin büyük ölçüde sistemin propagandasına dönüşmesine yol açtı. Özellikle tarih ve edebiyat tarihi çalışmaları günün politikalarının etkisi altında yürütülerek ortaya gerçeklere uymayan bir tarihçilik çıkarıldı. Meselâ XIX ve XX. yüzyıllarda Mısır'ın siyasî ve fikrî hayatında önemli rol oynayan Ömer Mekrem, Rifâa et-Tahtâvî, Urâbî Paşa, Muhammed Abduh, Abdullah Nedîm, Mustafa Kâmil ve Muhammed Ferîd Bey gibi şahsiyetler Arap milliyetçiliğinin önderleri olarak gösterilip millî kahraman seviyesine yükseltilirken bunlardan bazılarının Avrupa devletleriyle kurduğu karanlık ilişkiler göz ardı edildi. Yine bu dönemde yazılan kitaplarda millî tarih oluşturma çabaları içerisinde tarihî gelişmeler çarpıtılarak Osmanlı dönemi için "inhitat devri, karanlık dönem" vb. nitelemelere yer verildi. O yıllardaki bazı İslâm tarihi çalışmalarının da günün ideolojisinin yönlendirmesiyle yapıldığı görülür. Hz. Pey-

gamber'in ve ashabının İslâm prensiplerine uygun sosyalist bir sistem getirmeye çalıştıklarını iddia edip bunun günümüzde de uygulanabileceğini savunanlar ortaya çıktı. Hatta bazı yazarlar İslâm'ın ilk dönemleri için "sağ, sol, devrimci, karşı devrimci" gibi tasvirlerle gittiler. Bu tür yayınlara karşı çıkmak iktidara göre rejimin sosyalist politikalarına karşı gelmek anlamını taşıdığından açıkça eleştirel nitelikte yayınlar da yapılamadı.

Nâsır döneminin 1967 İsrail yenilgisinin gölgesi altında sona ermesi Mısır kültür ve düşünce hayatı için farklı gelişmelere sebep oldu. Enver Sedat'ın basın üzerindeki sansürü kısmen hafifletmesiyle birlikte çok sayıda yazar yoğun biçimde yakın geçmiş, özellikle de 1952 sonrası dönemi eleştiren çalışmalar yapmaya başladı. Bunların birçoğunda Nâsır devri baskı ve propagandalarla halkın uyutulduğu bir dönem şeklinde tanımlandı. Enver Sedat sosyalist uygulamalardan vazgeçti ve Nâsırî aydınlar karşı denge unsuru olarak gördüğü İslâmcı kesim üzerindeki baskıları kaldırmaya başladı. Arap milliyetçiliği geri plana itilirken Selefî ve İslâmcı görüşler geniş bir taban buldu. Bu gelişmelerin paralelinde farklı eğilimlerdeki İslâmî grupların sayısı artarken öte yandan İhân-ı Müslimîn'in çıkardığı *ed-Da've* ve *el-İ'tişâm* dergileri zamanla iktidarın politikalarını eleştiren bir platforma dönüştü. 1971 anayasasında dinî hükümlerin yasamanın kaynaklarından biri olduğu görüşünün yer alması, Ezher ulemâsının birçok kanun taslağı hazırlayarak bunları meclise taşımasına imkân verdi. Yönetimin hazırlanan taslakların yasalaşmasını engellemeye çalışması bunları hazırlayan Ezher ulemâsının ve diğer İslâmî grupların tepkisine yol açtı. Enver Sedat'ın İsrail ile 1979'da yaptığı barış antlaşması gerek eski Nâsırîlar gerekse İslâmcı gruplar tarafından şiddetle eleştirildi. Eleştirilerden bunalan Enver Sedat 1980'de basın üzerindeki sansürü arttırdı. Ayrıca dinî hükümlerin uygulanmasını isteyen İslâmî gruplarla buna karşı çıkan Kiptîler arasındaki çekişmelerin kanlı çatışmalara dönüşmesi üzerine her iki kesimden çok sayıda aydını tutuklattı.

Enver Sedat'ın Cihad grubu mensupları tarafından öldürülmesi (6 Ekim 1981), Hüsnü Mübârek döneminde İslâmcı hareketler üzerindeki denetimin sıkılaştırılması ve bunları eleştiren, tahlil eden yazarların sayısının artması sonucunu getirdi. Yûsuf el-Kardâvî gibi İslâmcı grup-

lara yakın aydınlar özeleştiri mahiyetinde, Saîd el-Aşmâvî ve Abdurrahman eş-Şerkâvî gibi laik aydınlar da İslâmcıların görüşlerini eleştiren eserler yayımladılar. 1980'li ve 1990'lı yıllarda din ve devlet ilişkileri tartışılmaya devam ederken anayasa, demokrasi ve parlamenter sistem gibi modern devletin ana unsurları da başlarına "İslâm" kelimesi getirilerek tartışıldı ve bu bağlamda çok sayıda çalışma yapıldı. Son devir Mısır düşüncesinde Zekî Necîb Mahmûd ile Hasan Hanefî felsefî ve dinî yazılarıyla, Târık el-Bişrî, Sa'deddin İbrâhîm ve Aliyyüddin Hilâl gibi aydınlar siyasî ve sosyal içerikli çalışmalarıyla, Muhammed Haseneyn Heykel de kıdemli gazeteciliği ve Mısır'ın yakın dönem tarihi hakkında kaleme aldığı çeşitli eserleriyle ün kazanmıştır.

2. Edebiyat. Mısır edebiyatı genelde Osmanlılar'ın diğer eyaletlerindeki benzer bir seyir takip etmişse de 1800'lü yılların başında birkaç yıl süren Fransız işgalinden çok etkilenmiştir. Fransızlar, beraberlerinde bir matbaa getirerek Mısır'da çıkan ilk gazete özelliğini taşıyan *Courier de l'Egypte* ile *La Décade égyptienne* dergisini neşrettirler; ayrıca propaganda amaçlı Arapça yazıları da basabiliyorlardı. Fakat ülkeden ayrılırken matbaayı götürdükleri için bu yayınlar da işgal gibi kısa sürdü. Bazı Mısırlı yazarların Fransız işgalini bir rönesans başlangıcı olarak görmesine karşılık şarkiyatçı Hamilton A. Roskeen Gibb konunun fazla abartıldığını ve bu işgalin Mısır hayatında fazla iz bırakmadığını söyler (Brugmann, s. 11). XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'da edebiyat alanındaki faaliyetlerde nitelik ve nicelik açısından bâriz bir farklılık yaşandığı ve bir yandan klasik dil ve edebiyat çalışmaları sürdürülürken bir yandan da Batılılaşma'nın tesiriyle hikâye, roman ve tiyatro gibi bu coğrafyada daha önce tanınmayan edebî türlerde eserlerin ortaya konulduğu görülmektedir.

Mehmed Ali Paşa'nın 1822'de Bulak'ta kurduğu matbaada çok sayıda Arapça ve Türkçe eser basılmıştır. 1828'de resmî nitelikli *el-Vekâ'î'u'l-Mısrîyye* gazetesi Rifâa et-Tahtâvî yönetiminde Türkçe-Arapça olarak çıkmaya başlamıştır. Ardından gerçekleşen gazete ve dergi sayısındaki artışı, daha çok Suriyeli ve Lübnanlı hristiyan Arap yazarların Mısır'a yerleşmeleri etkilemiştir. M. Reşîd Rızâ, Abdurrahman el-Kevâkibî, Muhibbüddin el-Hatîb ve Cemâleddîn-i Efgânî gibi aslen Mısırlı olmayan müslüman yazarlar ise farklı siyasî

görüşlerin taban bulmasında ve basın hayatının canlanmasında rol oynamıştır. Çıkarılan gazete ve dergilerin etrafında çeşitli fikir halkaları oluşmuş ve edebiyat bunlardan etkilenmiştir. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında yayımlanan çoğu siyasî- bazı gazete ve dergiler şunlardır: *el-Ehrâm* (1875- Beşâre ve Sâlim Tekla kardeşler), *el-Vakt*, *el-Münîr*, *ez-Zâhir* (Ebû Şâdî), *ez-Zamân*, *el-Muğaţam* (1888- Fâris Nimr ve Ya'küb Sarrûf), *el-Muğaţaf* (1876), *el-Hilâl* (1892- Corcî Zeydân), *el-Üstâz* (1892-Abdullah Nedîm), *el-Mü'eyyed* (1890- Ali Yûsuf), *el-Livâ'* (1900- Mustafa Kâmil), *Mişbâhu's-şark* (Müveylihî), *el-Ceride* (Ahmed Lutfî es-Seyyid), *el-Vaţan* (1877), *Egyptian Gazette*, *eş-Şâb* (Emîn er-Râfiî), *el-Mennâr* (1898-1940, M. Reşid Rızâ), *Mışr* (Edîb İshak), *ed-Düstûr*, *el-Mecelletü'l-Mışriyye* (1900- Halîl Mutrân), *el-Câmi'a* (Ferah Antûn). Muhibbuddin el-Hatîb'in XX. yüzyılın başlarında açtığı matbaa, neşrettiği eserler ve kaleme aldığı yazılar da takdire şayandır. Edebiyatı etkileyen faktörlerden biri de tercüme faaliyetleridir. Mehmed Ali Paşa yönetimle ilgili bazı eserleri şahsı için tercüme ettiriyordu. 1835'te Rifâa et-Tahtâvî'nin idaresinde bir dil okulu ve daha sonra bir tercüme bürosu açılmıştır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde şiir geleneği dönüş olarak nitelendirilebilecek bir akımla yeni bir hüviyet kazanmıştır. "Yeni klasik" denilen bu akımda yabancı işgalilerine karşı çıkan vatan sever hareketle şiirin içeriğine vatanî ve toplumsal konular da girerken üslûp ve yapının Avrupa tesirine direndiği görülür. Akımın en önemli temsilcileri Mahmûd Sâmî Paşa el-Bârûdî, İsmâil Sabri Paşa, Hâfız İbrâhim ve Ahmed Şevki'dir. Lübnan asıllı Halîl Mutrân da yeni klasisizmden yeni romantizme geçişte oynadığı rol itibarıyla şiirde yenilikçiliğin en etkili temsilcilerinden biri sayılır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yeni klasik akıma eleştirel gözle yaklaşan ve kendilerine "el-Mezhebü'l-cedîd" adını veren genç şairler grubu ortaya çıkmış, bunlar yeni klasikçileri dil ve üslûp açısından klasikleri taklit etmekle suçlamıştır. Abdurrahman Şükrî, İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî ve Abbas Mahmûd el-Akkâd'ın başını çektiği bu gruba göre şiir yazıldığı dönemin duygu ve düşüncelerini yansıtmalıdır (Brugmann, s. 94 vd.). Modern Mısır şiirinin önemli gelişmelerinden biri de 1932'de Apollo Cemiyeti'nin kurulması ve bunun yayın organı *Apollo*'nun neşredilmeye başlanmasıdır. Apollo belli bir

edebiyat akımı olmamakla birlikte dergi yeni romantikler için bir platform olmuştur. *Apollo*'da sık sık "şi'r hur, şi'r mürsel, şi'r mensûr, şi'r mutlak" tarzında şiirlere yer verilmiştir. Mısır şiirinin 1940'lı ve 1950'li yıllarda diğer Arap ülkelerinin şairlerinden, özellikle serbest nazmın Irak'taki temsilcilerinden olan Nâzîk el-Melâike ve Bedr Şâkir es-Seyyâb'dan etkilendiği görülür.

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında geleneksel edebî nesir türlerinden makâmî dalında çok sayıda eser verilmiştir (meselâ Ali Paşa Mübârek, *'Alemü'd-din*, I-IV, İskenderiye 1299; Muhammed el-Müveylihî, *Hadîşü 'İsâ b. Hişâm*, Kahire 1324; Hâfız İbrâhim, *Leyâlî saîh*, Kahire 1906). Bu arada XIX. yüzyılın sonlarında Batı etkisi de bütün ağırlığıyla hissedilmeye başlanmış, özellikle Batı dillerinden roman, hikâye ve tiyatro türünde yapılan tercümeler ve adaptasyonlar telif eserlerin yönünü değiştirmiştir. Bunlar arasında Rifâa et-Tahtâvî'nin Fénélon'un *Les adventures de Télémaque* adlı eserinden yaptığı çeviri (*Mevâkı'u'l-eflâk fî vekâ'i' telimâk*, 1867) önemlidir. Klasikten modern döneme geçişte Ali Paşa Mübârek, Muhammed el-Müveylihî, Abdullah Fikrî, Muhammed Tevfik el-Bekrî, Mustafa Lutfî el-Menfelûtî ve Mustafa Sâdık er-Râfiî telif ve tercümeleriyle önemli rol oynamışlardır. Corcî Zeydân, Ferah Antûn ve Ya'küb Sarrûf, aynı dönemde tarihî-içtimâî dram türünde eser veren Lübnan göçmeni hristiyan yazarlardır. Ayrıca daha sonraları Tâhâ Hüseyin, Muhammed Ferid Ebû Hadîd, Muhammed Saîd el-Uryân, Abdülhamîd Cûde es-Sahhâr gibi yazarlar da tarihî roman yazmışlardır. Muhammed Hüseyin Heykel'in 1914'te yayımladığı *Zeyneb* Arap romanında bir dönüm noktası sayılır. Bu romanda dikkat çeken husus Mısır köy hayatının realist bir tasvir içinde anlatılmasıdır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Mahmûd Tâhir Lâşîn, Ahmed Dayf ve Selâme Mûsâ gibi yazarların savunuculuğuyla firavunlar dönemi ön plana çıkaran bir millî edebiyat doğmuş, 1930'lu yıllarda bu akımın yavaş yavaş zemin kaybetmeye başlaması üzerine en önemli temsilcileri Salâh Zihni, Âdil Kâmil ve Necîb Mahfûz olan realist akım ortaya çıkmıştır. Halen Necîb Mahfûz, 1988 Nobel edebiyat ödülünü alması ve eserlerinin pek çok dile çevrilmesiyle Mısır romanının dünya çapındaki temsilcisi durumundadır.

Mısır'da modern anlamda tiyatro oyunları XIX. yüzyılın sonunda Batı dillerinin

den tercüme ve adapte edilerek sahnelenmeye başlanmıştır. O dönem oyun yazarlarının başında İtalyan kökenli yahudi bir aileye mensup olan Ya'küb Sannû gelirdi. Ünlü şair Ahmed Şevki de çok iyi bildiği klasik dil ve edebiyatı kullanıp biri mensur, diğerleri manzum olmak üzere yedi tarihî dramla bir komedi yazmıştır. Tefik el-Hakîm ile Mahmûd ve Muhammed Teymur kardeşler de tiyatro alanında çok sayıda eser veren müelliflerdendir.

Edebiyat tarihçiliği ve edebiyat eleştirisi alanlarında da çok sayıda çalışma yapılmıştır. XX. yüzyılın başlarında Muhammed Diyâb, Hasan Tefik el-Adl, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Corcî Zeydân ve Mustafa Sâdık er-Râfiî Arap edebiyatı tarihiyle ilgili kitaplar neşretmiş, daha sonra bunlara Tâhâ Hüseyin, Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emîn, Abdülazîz el-Bişrî, Ali Cârîm ve Ahmed Dayf katılmıştır. Köklü bir geçmişe sahip olan tenkit geleneğinin başlıca temsilcileri Muhammed Hüseyin Heykel, Tâhâ Hüseyin, Abbas Mahmûd el-Akkâd, Ahmed Dayf ve Ahmed eş-Şâ-yib'dir.

3. Eğitim ve Öğretim. Kavalalı Mehmed Ali Paşa gerçekleştirdiği modernleşme faaliyetleri arasına kısa sürede eğitim alanını da aldı. Geleneksel eğitim tarzı tamamen göz ardı edilerek oluşturulacak yeni sisteme Batı örnek tutuldu. Onun zamanında 1809 yılından itibaren askerî ve teknik alanlarda 300'den fazla öğrenci Avrupa'da öğrenim gördü. Mehmed Ali Paşa, 1811'de Memlûk beylerini bertaraf ettikten sonra ilk önce Kahire Kalesi'nde zamanın seçkin tabakasını oluşturan genç Memlûkler, Çerkez, Türk, Arnavut ve Ermeni asıllılar için öğrenim dili Türkçe olan bir okul açtırdı ve müfredatına askerî konuların yanı sıra aritmetik ve İtalyanca dersleri de koydurdu. 1816'dan 1830'lu yılların sonuna kadar Batı okullarını örnek alarak harbiye, tıbbiye ve mühendisliğe başta olmak üzere ilkokuldan üniversiteye kadar birçok mektep açtı. Hemen hemen bütün okullar başlangıçta Dîvânü'l-cihâdiyye'ye, dolayısıyla askeriyeye bağlı durumdaydı. Ancak zamanla okul sistemi genişledikçe bunların ayrı bir birim altında toplanması ihtiyacı ortaya çıktı ve 1836'da Şûrâ el-medâris, 1837'de Dîvânü'l-medâris kuruldu. Bu müessesenin görevleri arasında eğitim işlerinin yanı sıra okul binası yaptırmak ve *el-Vekâ'i'u'l-Mışriyye*'yi yayımlamak da bulunuyordu. Mehmed Ali Paşa'nın açtırdığı okullara halk başlangıçta çocuklarını göndermek istemediğinden çocuk-

lar ailelerinden zorla alınarak yatılı okullara yerleştiriliyor ve uzun süre kendi çevreleriyle ilişkileri kesiliyordu. Buna karşılık öğrencilerin her türlü ihtiyacı karşılanıyordu. Bu dönemde eğitimde ikili bir sistem ortaya çıktı. Bir yanda Batılı sisteme göre açılan yeni okullar, diğer yanda geleneksel tarzda eğitim veren mekteplerle medreseler yer alıyordu. Yeni açılan yüksek okullarda dışarıdan getirtilen öğretmenler ders verirken ilk ve orta dereceli okullar için öğretmen sıkıntısı çekiliyordu. Bu durumda Ezher mezunlarından faydalanılmakta, dolayısıyla yeni sistem içinde geleneksel eğitim kısmen de olsa etkisini sürdürmekteydi. İlköğretimde eğitimin temelini yine Kur'an ve dinî bilgiler oluşturmaya devam ediyordu.

I. Abbas Hilmi okul sisteminde büyük kısıtlamalara giderek tıp okulu, mühendis-hâne ve teknik okul dışındaki bütün mektepleri ve Dîvânü'l-medâris'i kapattı. Buna karşılık orduya önem verdiği için 1849 yılında el-Medresetü'l-harbiyyetü'l-mefrûze'yi açtı. Onun zamanında da Avrupa'ya talebe gönderilmeye devam edildi. Hidiv İsmâil Paşa, selefi Mehmed Said Paşa zamanında durma safhasına gelen reform hareketlerine ağırlık verdi ve eğitim alanında çeşitli atılımlarda bulundu. 1863'te Dîvânü'l-medâris yeniden faaliyete geçirildi, harp ve denizcilik okulları tekrar açıldı. Nisan 1868'de çıkarılan bir kanunla geleneksel mektepler devletin kontrolündeki okul sistemi içine alındı ve okul giderlerinin karşılanmasında vakıflara büyük ağırlık verildi. 1872'de Ezher'den bağımsız olarak öğretmen adaylarına din derslerinden başka diğer derslerin de okutulacağı Dârü'lulûm kuruldu. Mehmed Ali Paşa'nın ebe okulundan sonra kızlar için birincisi 1873'te, ikincisi 1874'te olmak üzere iki Medresetü's-sü-yûfiyye, 1875'te bir sağır ve dilsizler okulu açıldı. Abbas Hilmi ve Said paşalar zamanında kapatılan çok sayıda meslek okulu yeniden hizmete sokuldu. Hidiv İsmâil döneminde resmî okulların yanı sıra özel okullar da faaliyete geçti. Bunlar arasında yabancıların ve yerli gayri müslimlerin açtığı okullar büyük sayılara ulaştı. Bu durum ve özellikle hiristiyen Kiptiler'in varlığı Batılılar'ın Mısır'daki misyonerlik faaliyetlerini arttırmalarında etkili oldu. Batılılaşma hareketlerinin hızlanmasından sonra bu okullara müslümanlar da çocuklarını göndermeye başladılar; böylece okullar Batılılaşma'nın güçlü birer kalesi haline geldi. 1875 yılındaki istatistiklere göre 6 milyon nüfuslu Mısır'da 141.407

öğrenci vardı. Bunların 127.394'ü (% 90) geleneksel okullarda, geri kalanları yeni açılan mekteplerde öğrenim görmekteydi.

1882'de başlayan İngiliz işgali eğitim ve öğretim faaliyetlerine büyük sekte vurdu. 1883-1907 yılları arasında Mısır'ı yöneten Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) geniş çaplı bir halk eğitiminden çok, kendilerinin buradaki menfaatlerini koruyacak şekilde ve ancak gerekli olan sayıda memur ihtiyacını giderecek bir eğitim politikası izledi. Devlet bütçesinden eğitim için % 1'den daha az ödenek ayrılıyordu. Parasız resmî okullar da ilk on yıl içinde paralı hale getirildi. Sir Elden Gorst zamanında geleneksel mektepler ilk öğretim programı kapsamına alındı; ancak bunlar paralı resmî ilkokullara denk kabul edilmedi. Böylece fakir tabaka mensuplarının çocuklarını okutma imkânı ellerinden alınmış oluyordu. İngilizler Kahire ve İskenderiye'deki üç lise dışında diğerlerini kapattılar. Okullarda Arapça'nın yerini İngilizce almaya başladı ve 1905 yılındaki bitirme imtihanları sadece İngilizce olarak yapıldı. Ancak zamanla Arapça tekrar öğrenim dili haline getirildi. Birçok meslek okulu kapatılırken birkaç yeni okul açıldı ve sadece İngiltere'ye olmak üzere yurt dışına öğrenci gönderilmesine devam edildi. Elden Gorst zamanında daha önce Lord Cromer tarafından engellenen özel üniversite açma girişimi el-Câmiatü'l-Misriyye'nin açılmasıyla gerçekleştirildi (1908). Fakat araya I. Dünya Savaşı'nın girmesi yüzünden 1925 yılına kadar resmî bir statüye kavuşturulamadı. İngiliz işgali sırasında gayri müslim okullarının sayısında büyük artış görüldü. 1913 istatistiklerine göre ülkede yerli gayri müslimler 358, yabancılar 328 okula sahiptiler. 1920 yılında Kahire'de Amerikan Üniversitesi açıldı. Bu üniversite, halen İslâm âlemine yönelik çalışmaları ile sadece Amerika Birleşik Devletleri için değil Avrupalılar için de önemli bir merkezdir. Dinî eğitimin kalesi durumunda olan Ezher'de de çeşitli idarî yeniliklere gidildi. 1895'te bir idare meclisi kurularak Tanta, Desûk, Dimyat ve İskenderiye'deki medreseler buraya bağlandı. 1908'de çıkarılan bir kanunla eğitim ilk, orta ve yüksek olmak üzere üçe ayrıldı. 1911'de Hey'etü kibârî'l-ulemâ teşkil edildi. İşgal döneminde halkın okur yazarlık oranında önemli bir değişiklik olmadığı görülür. 1882'de okuma yazma bilmeyenlerin oranı % 91,7 iken 1917'de % 91,3'e inmiştir. 1914 yılında 230.000 öğrenci geleneksel mekteplerde

öğrenim görürken resmî ilkokullara gidenlerin sayısı 14.000 idi. Daha yüksek okullara 10.000 civarında öğrenci devam ediyordu; gayri müslim okullarına devam edenlerin sayısı ise 71.000 civarındaydı.

İngilizler'in Mısır'a 1922'de şekli olarak bağımsızlık tanımmasının ardından 19 Nisan 1923'te yürürlüğe giren krallık dönemi anayasası ile eğitim genel düzeni bozmamak ve ahlâk kaidelerine ters düşmemek şartıyla serbest bırakıldı; ilkokul eğitimi de erkek ve kız bütün çocuklara mecburi kılındı. Daha sonraları eğitim sisteminde yapılan değişikliklerle birbirinden farklı statülerdeki medâris ibtidâiyye, medâris evveliyeye, medâris ilzâmîyye ve medâris rîfiyye denilen ilkokullar birleştirildi ve ilk öğrenim süresi altı yıl olarak belirlendi (1951). Krallık zamanında orta dereceli okullar da ıslah edildi. Sayıları hızla çoğalan lise mezunlarının işsiz kalmasını önlemek için çeşitli alanlarda meslek okulları açmaya ağırlık verildi; ancak bunların eğitim seviyesi düşük kaldı. Bu dönemde özel okullar üzerindeki devlet kontrolü arttırıldı. Müslüman öğrencilere Arapça eğitim verilmesi ve İslâmiyet'in öğretilmesi zorunluluğu getirildi. Yüksek öğrenim kurumlarında da önemli değişiklikler yapıldı. 1925'te el-Câmiatü'l-Misriyye (bugünkü Kahire Üniversitesi) devletleştirildi; 1940'ta da adı Câmiatü Fuâd el-evvel'e çevrildi. Önceleri felsefe, tıp, hukuk ve tabii ilimler fakültelerinden oluşan üniversiteye daha sonra çeşitli fakülte ve bölümler ilâve edildi. 1942 yılında Câmiatü Fârûk el-evvel kuruldu ve zamanla bütün yüksek okullar fakülte haline getirilerek bu iki üniversiteye bağlandı. Câmiu'l-Ezher de Külliyyetü usûlî'd-dîn, Külliyyetü's-şerîa ve Külliyyetü'l-lugati'l-Arabiyye fakültelerinden oluşan bir üniversiteye (Câmiatü'l-Ezher) dönüştürüldü.

1952 ihtilâlinin ardından gerçekleştirilen değişikliklere bağlı olarak eğitim siyasetinde de yeni bir yön belirlendiği görülmektedir. Devlet büyük ölçüde eğitimin yaygınlaştırılması siyaseti izlendi ve müfredatta büyük değişikliklere gidildi. 1953'te altı-on iki yaş grubu çocuklara ilkokula gitme mecburiyeti getirildi. 1956'da yabancı dil dersleri ilkokul müfredatından çıkarıldı. Süveyş krizi sebebiyle 1958 yılında bütün yabancı okullar ya kapatıldı ya da devletleştirildi. İhtilâl sonrasında özellikle meslek liselerine olan talep hızla çoğaldı. 1960'lı yıllarda rejimin

sosyalist çizgide bir politika takip etmeye başlamasının ardından meslek okulu mezunları devlet hizmetinde görev alarak halkın teknokrat tabakasını oluşturdu ve rejimi ayakta tutan önemli unsurlar arasına girdi. 1980'li yılların başında altı yıllık zorunlu eğitim dokuz yıla çıkarıldı. 1984-1985 öğretim yılında temel eğitim ilkokul (1-6 [ibtidâiyye]) ve hazırlık (7-9 [i'dâdî]) olmak üzere iki kademeli hale getirildi. Halen üç yıl olan lise ve meslek lisesi öğrencileri bütün ülkede aynı şekilde yapılan bitirme sınavlarını başardıkları takdirde üniversiteye girebilmektedir. Eğitim Bakanlığı'na bağlı okulların yanı sıra Ezher İşleri Bakanlığı'na bağlı Kur'an-ı Kerim ve din dersleri ağırlıklı ilkokullar, hazırlık okulları ve liseler de eğitimde önemli rol oynamaktadır. Öğrencilerin müslüman olması şartı getirilen bu okullarla Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullar arasında 1961'de çıkarılan bir kanunla fark ders imtihanları verildiği takdirde yatay geçiş yapılması mümkün kılındı.

1952'den sonra en çok değişikliğe uğrayan eğitim kurumları üniversitelerdir. İhtilâlin ardından Câmîatü Fârûk el-evvel'in adı İskenderiye Üniversitesi, Câmîatü Fuâd el-evvel'in adı da Kahire Üniversitesi olarak değiştirildi. 1961 yılında üniversiteler yeni kurulan Yüksek Öğrenim Bakanlığı'na bağlandı. Yine aynı yıl çıkarılan bir kanunla Ezher, Ezher İşleri Bakanlığı'na tâbi oldu ve yarı özerk statüsüne son verilerek tamamen devlet kontrolü altına alındı. Yeniden şekillendirilen Ezher Üniversitesi'nin bünyesinde tabii ve sosyal ilimler alanında çok sayıda fakülte açıldı. Bu fakültelerin en önemlisi, kendi içinde küçük bir üniversite görünümünde olan ve bünyesinde dinî ilimlerin yanı sıra tabii ve sosyal bilimler alanında da çeşitli bölümler bulunan Külliyyetü'l-benâ'tır. 1972'de çıkarılan bir yasa ile Kahire dışında da en önemlileri Tanta, Mansûre ve Hilvan olan yirmi civarında resmî üniversite kuruldu. 1992 yılında yürürlüğe giren bir yasa ve 1996'da yayımlanan bir cumhurbaşkanlığı kararnâmesiyle özel üniversitelerin açılması mümkün kılındı. Bunun üzerine Mısır Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Altı Ekim Üniversitesi, Uluslararası Mısır Üniversitesi ve Modern Bilimler ve Sanatlar Üniversitesi kurulurken Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nin dışında Almanlar, Fransızlar ve İngilizler de birer üniversite açma yoluna gittiler. Halen Alman ve Fransız üniversiteleri öğretime başlamış durumda olup İngiliz üniversitesi kuruluş aşamasındadır.

Tasavvuf ve Tarikatlar. Tasavvuf Mısır'a girdiği III. (IX.) yüzyıldan günümüze kadar dinî hayat üzerinde etkili olmuştur. Zünnûn el-Mısırî'nin burada tasavvufun ilk tohumlarını atan kişi olduğu kabul edilir. Daha sonra Mısır'da tasavvuf sürekli yayılma eğilimi göstermiştir ve ortaya çıkan tarikatların kesin sayısı bilinmemektedir (Winter, *Egyptian Society*, s. 131). Ebû Ali er-Rûzbârî, Ebû Bekir er-Remlî, Ebû'l-Hasan es-Sâîğ, Ebû'l-Kâsım es-Sâmit ve İbnü't-Tercümân IV ve V. (X-XI.) yüzyıllarda Mısır'da yaşayan önemli mutasavvıflardandır. VII. (XIII.) yüzyılda çok sayıda mutasavvıfın buraya gelmesinden sonra tarikatların da hızla yayıldığı görülür. Şeyh Ebû'l-Feth el-Vâsîrî İskenderiye'de Rifâiyye, Ahmed el-Bedevisî Tanta'da Bedeviyye (Ahmediyye), İbrâhim ed-Desûkî Desûk'ta Burhâniyye ve Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî İskenderiye'de Şâzelîyye tarikatını yaymıştır. Memlûk ve Osmanlı hâkimiyeti altındaki Mısır'da tasavvufî hayat, yukarıda ismi geçenlerin büyük çoğunluğunu temsil ettiği çeşitli tarikatların bünyesinde gelişmiştir. Memlûk döneminin sonuna doğru Osmanlı coğrafyasından Mısır'a çok sayıda sûfî gelerek yerleşmiştir. Bunların arasında Halvetî şeyhlerinden Muhammed Demirtaşî, İbrâhim Gülşenî ve Abdülvehhâb eş-Şârânî sayılabilir. Osmanlı devri Mısır'ında ilim-tasavvuf ilişkisinin iyi durumda olduğu ve birçok ünlü kişinin hem sûfî hem âlim sıfatıyla tanındığı görülür. Tarikat şeyhleri kendi tekkeleri yanında büyük camilerde de zikir meclisleri düzenliyorlardı. Nitekim Nûreddin eş-Şûnî el-Mahyâvî, ihdas ettiği "mahyâ" meclislerini Kahire'ye yerleştikten sonra Ezher Camii'nde tertip etmeye başlamıştı.

XVI. yüzyıldan itibaren Kahire'de tasavvufî hayat üzerinde Bekir es-Siddîki ve es-Sedâtü'l-Vefâiyye adlı iki zengin ailenin etkili olduğu görülür. Her iki aile aslında Şâzelî ise de Bekrîler XVIII. yüzyılın ilk yarısında Şamlı şeyh Mustafa el-Bekrî tarafından Halvetiyye'ye bağlandı (a.g.e., s. 195). Bu ailelerde reis konumundaki kişi aynı zamanda tarikatın şeyhiydi ve "şeyhü's-seccâde" unvanını taşıyordu. Soyları Hz. Ebû Bekir'e ulaşan Bekrîler mevrid kutlamalarının düzenlenmesinden, seyyidlerden olan Vefâiyye ailesi de Hz. Hüseyin'in doğum günü kutlamalarıyla Hüseyin Camii ve vakıflarından sorumluydu. Osmanlı hâkimiyetinin başından beri İstanbul'dan tayin edilen ve Kâbe örtüsüyle mahmili koruma görevi de uhdesine verilen nakîbüleşrâflar XVIII.

yüzyılın başlarından itibaren bu iki aileden seçilmeye başlandı; böylece nakîbüleşrâflık makamı tasavvufî bir önem kazandı.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa, 1812 yılinda iktidarı merkezileştirme programının bir parçası olarak bütün tarikatları bir tek şeyhliğin (şeyhü meşâyihî't-turukî's-sûfiyye) kontrolü altına soktu ve bu makamı şeyhü's-seccâdeti'l-Bekriyye'ye tevdi etti; böylece Bekriyye şeyhi bütün tarikatların başı oldu. Tarikatların tek elden yönetimi İngiliz işgaline kadar, özellikle Avrupalı devletlerin Mısır'ın iç işlerine karışmasına tavır alarak millî bir kahraman haline gelen Ali el-Bekrî'nin şeyhliği sırasında çok başarılı oldu. Daha sonra yerine geçen oğlu Abdülbâki el-Bekrî'nin Urâbî Paşa ayaklanmasına karşı hidivi desteklemesinin ve İngilizler'in Kahire'yi işgallerinin hemen öncesinde General Sir Garnet Wolseley şerefine ziyafet vermesinin de etkisiyle Bekrî şeyhinin tarikatlar üzerindeki otoritesi zayıfladı. 1895'te Hidiv II. Abbas Hilmi Meşihatü't-turukî's-sûfiyye şeyhinin Bekrîler'den olması şartını kaldırdı, ayrıca bir sûfî meclisi kurarak başkanlığını bu şeyhe verdi; meclisin üyeleri ise resmen tanınmış dört tarikatın şeyhlerinden oluşuyordu. Ardından sadece vakfı veya başka bir yerden geliri olmayan tekke, zâviye ve türbelerin Meşihatü't-turukî's-sûfiyye'nin yönetimi altına alınması kararlaştırıldı. Tarikatları düzenleme ve islah çalışmaları XX. yüzyıl boyunca sürmüş ve son hidivlik kararnâmesi 1970'li yıllara kadar yürürlükte kalmıştır. XX. yüzyıl boyunca birçok reformist, tarikatlardaki bazı inanç ve uygulamaları eleştirerek onların islahı konusunda çalışmalarda bulundu. Kral Fârûk'un 1947'de Ahmed Murâd el-Bekrî'yi şeyhü meşâyihî't-turukî's-sûfiyye makamından alarak yerine bir Ezher âlimi olan Ahmed es-Sâvî'yi tayin etmesi reform taraftarlarının bir zaferi sayıldı. Tarikatların islahının gerekliliğine inanan en önemli grup 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Mısır'da etkili rol oynayan İhvân-ı Müslimîn'dir. İhvân-ı Müslimîn'in kurucusu Hasan el-Bennâ gerçek ve saf tasavvufu benimsiyor, Mısır'daki tarikatlarda görülen çeşitli uygulamaları ise hurafe ve bid'at oldukları gerekçesiyle eleştiriyordu. Grubun teorisyenlerinden Seyyid Kutub da mevcut tarikatları şiddetle tenkit edenler arasındaydı.

1952 ihtilâlinde sonra Cemal Abdün-nâsir iç ve dış politikada tasavvuf gücünü kullanma yoluna gitti. Dış politikada

Ortadoğu ve Afrika'da Mısır'ı lider ülke konumuna getirme çabaları ve bölgedeki ülkelerle bağlarının sağlamlaştırılması çerçevesinde tarikatların milletler üstü pozisyonundan faydalanmaya çalıştı. Bu amaçla Suriye, Sudan ve Fas'taki tarikatları destekledi. Öte yandan Mısır, Nijerya, Mali, Senegal ve Gana tarikat şeyhlerinin ortak girişimiyle Kahire'de bir dünya sûfî konferansı organize edilmeye çalışıldıysa da gerçekleştirilemedi. Nâsır iç politikada da İhván-ı Müslimîn'in halk üzerindeki etkisini azaltmak ve dengeli bir hale getirmek için tarikatların canlanmasını istedi. Ancak bu amaçla işlerine fazla karışması gittikçe daha çok tarikatın Sûfî Meclisi'nden uzaklaşmasına yol açtı.

1976'da bir kanun çıkarılarak tarikatların işleyişi tekrar düzenlendi; halen yürürlükte olan bu kanundan başka 1978'de onun boşluklarını dolduran bir cumhurbaşkanlığı kararname yayımlandı. Bu kanunla Sûfî Meclisi, el-Meclisü'l-a'lâ li't-turuk's-sûfiyye adı altında yeniden düzenlendi ve millî, dinî, ruhanî, kültürel ve sosyal hedefleri olan bir tüzel kişilik sayıldı. On beş üyeden oluşan meclisin başkanı tarikatlardan gelen on üye arasından cumhurbaşkanının onayı ile seçilir. Kanuna göre yeni bir tarikat ancak isim ve metot bakımından daha önceki birine benzemiyorsa Meclisü'l-a'lâ'nın muvafakati, Ezher'in ve Evkaf Bakanlığı'nın kararıyla kurulabilir.

Günümüzde Mısır'da Kadir ve kandil gecesi kutlamaları dinî-tasavvufî hayatın önemli bir yönünü oluşturmaktadır (son yıllardaki kutlamalar için bk. Güler, sy. 8 [1998], s. 208-210). Tasavvufî hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri de çok sayıdaki türbe ve makamlardır. Bunlar arasında Hüseyin Mescidi, İbn Atâullah el-İskenderî, İbnü'l-Fârız, İmam Şa'rânî, Ahmed el-Bede'î, İbrâhim ed-Desûkî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahîm el-Uksurî, Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî, Seyyide Zeyneb ve İmam Şâfiî gibi şahsiyetlerin makam ve türbeleri sayılabilir (bunlardan bazılarının bulunduğu yerler için bk. a.g.e., sy. 8 [1998], s. 210-215). Yaygın olan tarikatların bazıları şunlardır: Kâdiriyye, Rifâiyye, Şâzelîyye, Bedeviyye, Burhâniyye, Halvetiyye ve bunların çeşitli şubeleri. Ülkede ayrıca Nakşibendiyye, Sa'diyye, Anâniyye, Şeybâniyye, Tağlibiyye, Mîrganiyye, Hızriyye, Azzûziyye, Rahîmiyye, Ken'âniyye, Kettâniyye, Ca'feriyye-i Ahmediyye-i Muhammediyye gibi tarikatların da bazı mensupları vardır (tarikatların tam listesi için bk. Fârûk Ahmed Mustafa, s. 309-312;

Ebû'l-Vefâ Teftâzânî, XXXV [1996], s. 551-552).

BİBLİYOGRAFYA :

Osmanlı Dönemi. İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, V, 467; Şa'rânî, *el-Tabakât*, I-II; Âli Mustafa, *Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-âdâtü'z-zâhire* (nşr. Orhan Şaik Gökyay), Ankara 1984; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, 94-844; Muhibbî, *Hulâsa-tü'l-eşer*, IV, 357-361; Mustafa b. Hâc İbrâhim, *Târîhu vekâ'î'i Mısr el-Kâhire el-mahrûse* (nşr. Salâh Ahmed Herîdî Âlî), Kahire 1423/2002; Ahmed Şelebî b. Abdülganî el-Hanefî, *Evâd-ı hu'l-işârât* (nşr. Abdurrahîm Abdurrahman Abdurrahîm), Kahire 1989; Cebertî, *Târîhu 'acâ'ibi'l-âşâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-cil), I-III; B. de Maillet, *Description de l'Égypte* (ed. A. le Mascrier), Paris 1735, II, 169 vd.; M. C. F. Volney, *Travels Through Syria and Egypt*, London 1972; E. W. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians Written in Egypt during the Years 1833-1835*, London 1978; Huseyn Efendî, *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution* (trc. Standford J. Shaw), Cambridge 1964; tercüme edenin girişi, s. 3-33; P. M. Holt, "Ottoman Egypt (1517-1798): An Account of Arabic Historical Sources", *Political and Social Change in Modern Egypt* (ed. P. M. Holt), London 1968, s. 3-12; Gamal el-Din el-Shayyal, "Some Aspects of Intellectual and Social Life in Eighteenth-century Egypt", a.e., s. 117-132; Standford J. Shaw, "Turkish Source-Materials for Egyptian History", a.e., s. 28-48; a.mlf., "The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History", *JAOS*, LXXXIII (1963), s. 447-452; P. Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840*, Austin 1979; M. Winter, *Society and Religion in Early Ottoman Egypt*, New Brunswick 1982; G. Baer, *Fallah and Townsman in the Middle East: Studies in Social History*, Jerusalem 1982, s. 22; M. Seyyid Kilânî, *el-Edebü'l-Mısrî fi zillü'l-hükmi'l-'Osmânî*, Kahire 1984; M. Abdülmün'im el-Hafâcî, *el-Hayâtü'l-edebiyye fi Mısr: el-'Aşrû'l-Memlûkî ve'l-'Osmânî*, Beyrut 1404/1984; C. Zeydân, *Âdâb*, II, 282 vd.; Abdülganî b. İsmâil en-Nablusî, *el-Hakika ve'l-mecâz fi'r-rîhle ilâ Bilâdi's-Şâm ve Mısr ve'l-Hicâz* (nşr. Ahmed Abdülmecîd Herîdî), Kahire 1986, s. 181, 184, 187, 202-205, 209; D. A. King, *Fihrisü'l-mah-tûâtü'l-ilmîyyeti'l-mahfûza bi-Dârü'l-kütübü'l-Mısrîyye*, Kahire 1986, II, 132, 258, 316, 505, 571, 603, 763, 911, 956, 969, 990; Abdülcelîl et-Temîmî, *el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye fi'l-vilâyâti'l-'Arabiyye esnâ'e'l-'ahdi'l-'Osmânî*, Zagvân 1988, I-II; *Eighteenth Century Egypt, The Arabic Manuscript Sources* (ed. D. Crecelius), Claremont 1990; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'errihûn*, Beyrut 1990, III, 195-201, 255-266; D. Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule. Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)*, Leiden 1994; *The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present* (ed. N. Hanna), Cairo 1995; N. Hanna, "Culture in Ottoman Egypt", *The Cambridge History of Egypt* (ed. M. W. Daly), Cambridge 1998, II, 87-112; a.mlf., *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*, Syracuse 1998; Nurettin Ceviz, *Osmanlılar Dö-*

neminde Mısır'da Arap Edebiyatı (doktora tezi, 2002), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; André Raymond, "Kahire", *DİA*, XXIV, 175-179.

Fransız İşgali Sonrası. Fikrî Akımlar. Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu'l-terceme ve'l-hareketi's-şekâfiyye fi 'aşri Muhammed 'Âli*, Kahire 1951; Nadav Safran, *Egypt in Search of Political Community*, Cambridge 1961; Abdülhamîd Mutevellî, *Ezmetü'l-fikri's-siyâsiyyi'l-İslâmî fi'l-'aşri'l-hadîs*, İskenderiye 1970; Magdi Wahba, *Cultural Policy in Egypt*, Paris 1972; *Democracy in Egypt* (ed. Ali Dessouki), Cairo 1978; I. Gershoni, *The Emergence of Pan-Arabism in Egypt*, Tel Aviv 1981; *Islam, Nationalism and Radicalism in Egypt and the Sudan* (ed. G. R. Warburg – U. M. Kupferschmidt), New York 1983; A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939*, Cambridge 1983; P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, London 1985; L. Binder, *Islamic Liberalism*, London 1988; Selma Botman, *The Rise of Egyptian Communism: 1939-1970*, Syracuse 1988; A. Goldschmidt, *Modern Egypt: The Formation of a Nation State*, Boulder 1988; T. Mayer, *The Changing Past: Egyptian Historiography of the Urabi Revolt (1882-1983)*, Gainesville 1988; Muhammed Amâre, *Ezmetü'l-fikri'l-İslâmiyyi'l-mu'âşır*, Kahire 1990; R. Owen, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, London 1992; Saad Eddin Ibrahim, *Egypt, Islam and Democracy*, Cairo 1996; T. Mitchell, *Colonising Egypt*, Cambridge 1998; Hasan Hanefî, *Fi's-Şekâfeti's-siyâsiyye*, Dimaşk 1998.

Edebiyat. Şevkî Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âşır fi Mısr*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif); J. A. Haywood, *Modern Arabic Literature 1800-1970*, London 1971; M. M. Badawi, *Modern Arabic Poetry*, London 1975; a.mlf., *Modern Arabic Drama in Egypt*, Cambridge 1987; J. Bruggmann, *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden 1984; A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, Cambridge 1983; Ömer ed-Desûkî, *Fi'l-Edebü'l-hadîs*, Kahire 1994, I-II; A. Elad, *The Village Novel in Egypt*, Berlin 1992; Abbas Kalidar, "The Political Press in Egypt, 1882-1914", *Contemporary Egypt: Through Egyptian Eyes* (ed. C. Tripp), London-New York 1993, s. 1-21; P. Starkey, "Modern Egyptian Culture in the World", *The Cambridge History of Egypt* (ed. M. W. Daly), Cambridge 1998, II, 394-426; Sükrân Fazlıoğlu, *Modern Mısır Romanında Türk İmajı: 1798-1914* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kazım Ürün, *Necip Mahfuz ve Toplumsal Gerçekçi Romanları*, Konya 2002; Nihad M. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 306-309.

Eğitim ve Öğretim. Ahmed Şelebî, *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye*, Kahire 1954; a.mlf., a.e.: *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul 1983, tür.yer.; G. E. von Grunebaum, "Die politische Rolle der Universitaet im Nahe Osten, am Beispiel Aegyptens beleuchtet", *Universitaet und Moderne Gesellschaft* (ed. C. D. Harris – M. Horkheimer), Frankfurt 1959, s. 88-98; S. Haim, "State and University in Egypt", a.e., s. 99-118; Amir Bektor, *The Development and Expansion of Education in the United Arab Republic*, Cairo 1963; G. Selame, *Târîhu't-ta'limi'l-ecnebi fi Mısr*, Kahire 1382/1963; F.

Steppat, *Tradition und Saekularismus im modernen aegyptischen Schulwesen bis zum Jahre 1952: Ein Beitrag zur Geistes- und Sozialgeschichte des islamischen Orients*, Berlin 1964; J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, London 1968; M. H. Kerr, "Egypt", *Education and Political Development* (ed. J. S. Coleman), Princeton 1968, s. 169-194; Sa'd Mürsî Ahmed – Saïd İsmâil Ali, *Târîhu't-terbiye fi Mısr*, Kahire 1971; Seyyid İbrâhîm el-Ceyyâr, *Târîhu't-ta'lim li'l-hadîs fi Mısr ve eb'âdühü's-sekâfiyye*, Kahire 1971; Hasan el-Fıkî, *et-Târîhu's-sekâfi li't-ta'lim fi Mısr*, Kahire 1971; W. Köhler, "Erziehung, Bildung, Wissenschaft", *Aegypten* (ed. H. Schamp), Tübingen 1977, s. 538-547; G. D. M. Hyde, *Education in Modern Egypt: Ideals and Realities*, London 1978; Nezhî Nâsîf el-Eyyûbî, *Siyâsetü't-ta'lim fi Mısr*, Kahire 1978; J. Cöhran, *Education in Egypt*, London 1986; M. Kemâl es-Seyyid Muhammed, *el-Ezher: câmi'an ve câmi'aten eu Mısr fi elf'am*, Kahire 1986; L. R. Murphy, *The American University in Cairo: 1919-1987*, Cairo 1987; B. Williamson, *Education and Social Change in Egypt and Turkey*, Houndmills 1987; D. M. Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge 1990; Ahmed İsmâil Haccî, *Nizâmü't-ta'lim fi Mısr*, Beyrut 1991; G. Starrett, *Putting Islam to Work: Education Politics and Religious Transformation in Egypt*, Berkeley 1998.

Tasavvuf ve Tarikatlar. M. Abdülmün'im el-Hafâcî, *et-Türâşü'r-rûhî li't-tasavvufi'l-İslâmî fi Mısr*, Kahire, ts. (Dârü'l-ahdi'l-cedîd); Ali Sâfî Hüseyin, *el-Edebü's-şûfî fi Mısr*, Kahire 1964; Abdülhalîm Mahmûd, *el-Medresetü's-Şâzeliyyetü'l-hadîse ve imâmühâ Ebü'l-Hasen eş-Şâzelî*, Kahire 1968, tür.yer.; M. Gilsenan, *Saint and Sufi in Modern Egypt: An Essay in the Sociology of Religion*, Oxford 1973; F. de Jong, *Turuq and Turuq Linked Institutions in Nineteenth Century Egypt: A Historical Study in Organizational Dimensions of Islamic Mysticism*, Leiden 1978; a.mlf., *Sufi Orders in Ottoman and Post-Ottoman Egypt and the Middle East. Collected Studies*, İstanbul, ts. (The Isis Pres); *Scholars, Saints and Sufis*, Berkeley 1978; Fârûk Ahmed Mustafa, *el-Binâ'ü'l-ictimâ'î li't-tarîkatî's-Şâzeliyye fi Mısr*, İskenderiye 1980; M. Winter, *Society and Religion in Early Ottoman Egypt*, New Brunswick 1982; a.mlf., *Egyptian Society under Ottoman Rule: 1517-1798*, London 1992, s. 128-198; Âmir en-Neccâr, *et-Turuqu's-şûfiyye fi Mısr*, Kahire 1983; Tefvîk et-Tavîl, *et-Taşavvuf fi Mısr*, Kahire 1988, I-II; Zekerîyyâ Süleyman Beyyûmî, *et-Turuqu's-şûfiyye beyne's-sâse ve's-siyâse fi Mısr el-mu'âşir*, Kahire 1990; N. H. Biegan, *Egypt: Moulids, Saints, Sufis*, London 1990; E. B. Reeves, *The Hidden Government: Ritual, Clientelism and Legitimation in Northern Egypt*, Salt Lake City 1990; M. Sabrî Yûsuf, *Devrü'l-mutaşavvife fi târîhi Mısr fi'l-âşri'l-'Osmânî (1517-1798)*, Şarkıyye 1994; V. J. Hoffman, *Sufism, Mystics and Saints in Modern Egypt*, Columbia 1995; J. E. A. Johansen, *Sufism and Islamic Reform in Egypt: The Battle for Islamic Tradition*, Oxford 1996; Saïd Ebü'l-Ayneyn, *Rihletü evliyâ'llâh fi Mısr el-mahrûse*, Kahire 1997; Ahmed Subhî Mansûr, *et-Taşavvuf ve'l-hayâtü'd-diniyye fi Mısr el-Memlûkî*, Kahire 2002; Ebü'l-Vefâ Teftâzânî, "Mısır'da

Sûfî Tarikatların Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları" (trc. Mustafa Aşkar), *ACİFD*, XXXV (1996), s. 535-552; Dilaver Güner, "Mısır'da Tasavvufî Hayat ve Tasavvuf Öğretimi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Konya 1998, s. 203-220.

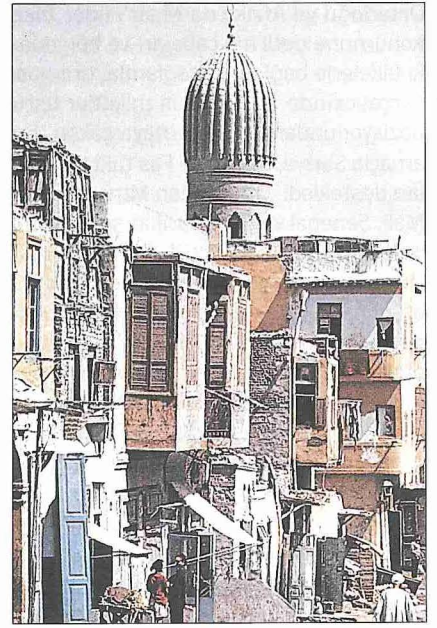
HİLAL GÖRGÜN

Mimari (Kahire Dışı). İslâm sanatının Mısır'daki en değerli örnekleri Kahire ve yakın çevresinde bulunmaktadır (bk. KAHİRE). Bunun dışındaki bölgelerden Yukarı Mısır ile Aşağı Mısır'ın en önemli merkezi İskenderiye'de Kahire'deki mimari faaliyetin güçlü etkileri hissedilmekle beraber çok daha mütevazî örnekler ortaya konulmuştur.

Mısır'da bölgesel mimarinin fazla gelişmemesinin etkenlerinden biri, ülkenin yöneticisi olan küçük idareci gruplarıyla geniş kitlelerden oluşan yerli halk arasında ciddi bir kaynaşma bulunmaması ve genellikle farklı bir etnik yapılaşma gösteren bu politik şekillenmede idarecilerin kendilerini güven içinde hissettikleri Kahire'ye her konuda bağlı oluşlarıdır. Özellikle ticarî ve askerî güzergâhlarla Nil vadisi dışında kalan yerlerde hiçbir mimari unsura rastlanmaması da Kahire ile taşra ayrışmasının ve hatta kopmasının bir sonucudur. Mısır'daki mimari faaliyetler ilk İslâm fütuhâtı yıllarına çıkmaktaysa da esaslı imar çalışmalarının başlangıcı Fâtımî döneminde yoğunluk kazanmış, Kahire'deki zengin imara rağmen İskenderiye daha mütevazî kalmış, diğer bölgelerde ise iyice mahallileşerek önemini yitirmiş ve mevcutlar da zamanla ortadan kalkmıştır. Bölgesel mimarinin yok oluşundaki etkenlerden biri de inşaatta yerel malzeme olan kerpicin kullanılmasıdır. Hatta Mısır'ın ana taş ocaklarının bulunduğu Yukarı Mısır'da bile kerpiç ve pişmiş tuğlaya yer verilmiştir.

İskenderiye uzun yıllar ülkenin Kahire dışındaki idarî, sınaî ve ticarî merkez olma özelliğini sürdürmüş, Tolunoğulları devrinden X. yüzyıl başlarına kadar (868-905) merkezden tamamen bağımsız kalmıştır. İki liman ve güçlü surlarla çevrili olan şehrin dışındaki en önemli eserler, antik çağların meşhur İskenderiye Feneri ile birlikte XIV ve XV. yüzyıl sonlarında tekrar yapıldığı belirtilen fenerlerdir. Bunların problemleri bir kıyı oluşumuna sahip olan bu liman şehri için mühim birer âbide niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır.

İskenderiye'yi kuşatan surlarda açılmış dört ünlü kapı Bâbülbahr, Bâbüreşîd, baharat ticaretiyle yakın ilişkisi sebebiyle

Kahire'de eski evlerin bulunduğu bir sokak

Bâbülbahr olarak da tanınan Bâbüsidre (Bâbüsadr) ve Bâbülhıdr'dır (Bâbülahdar). Mezarlık şehrin kuzeyinde yer alırken batısında Dârüssultan, Dârüladî, Dârülimâre gibi idarî yapılar bulunur. Ayrıca Dârürrıâz ile Bâbülbahr yakınındaki cephanelik ve Kasrüssilâh şehrin önemli yapılarıdır. İlk defa milâttan önce 4. yılda yapılmış olan ve sürekli elden geçirilen bir kanal şehri Nil'e bağlamaktadır.

İskenderiye'de çoğu, tüccarlar tarafından inşa edilen camiler içinde eski kiliselerden çevrilmiş Câmiu'l-garbî olarak da bilinen Mescidü'l-Ömerî, 477'de (1084) Fâtımî Veziri Bedr el-Cemâli tarafından tâdil edilen ve Câmiu'l-Attârîn şeklinde de anılan Câmiu'l-Cüyûşî gibi ünlü camiler yanında Abdülatîf b. Rüseyd et-Tikrîti'nin (ö. 714/1314) yaptırdığı bir cami ve medrese ile günümüzde Mescidü Ebû Ali olarak bilinen Dârü'l-hadîsî't-Tikrîtiyye şehrin mimari tarihi için önemli eserlerdir. Fâtımîler döneminde İskenderiye'de inşa edilen Avfiye ve Silefiye medreseleri de anılmalıdır. Bunların dışında XIII. yüzyılda yapılan Ribâtü'l-Vâstî, Ebü'l-Abbas el-Mürsî'nin şehir dışında kuzeyde inşa ettirdiği zâviye, zâhid Muhammed b. Süleyman eş-Şâtûbî'nin yine şehrin dışında yaptırdığı önemli bir merkez olan Ribâtü Sivâr, âlim İbn Abdullah el-Hakkârî'nin kendi adına tesis ettiği ribât ve Bî-